

Kırgızların Eski Yazısının Tarihi Hakkındaki Görüşler

Mirlanbek Nurmatov*

Özet: Türklerin bilinen en eski yazısı runik yazıdır. Kadim Türk halklarından biri olan Kırgızlar da runik yazıyı kullandılar. Bilim dünyası tarafından XVIII. yüzyıl başlarında ilk olarak Yenisey Kırgızlarının kullandığı runik yazılar keşfedildi. Yenisey runik yazıtları Orhun yazıtları ile aynı olmakla birlikte, ikisi arasında bazı dönemsel ve dilsel farklar da mevcuttur. Yenisey runik yazısı, bilinen Türk runik yazısının daha ilkel şekli olabilir. Runik yazısının kökleri İran üzerinden Aramice'ye kadar götürülür. Bununla birlikte Kırgız runik yazılarında Kırgızların boy tamgalarının da faal olarak kullanıldığını görebiliyoruz. Yenisey Kırgızları bütün zorluklara rağmen runik yazılarını Rusların Sibirya'yı işgaline kadar kullandılar.

Anahtar Kelimeler: Kırgızlar, Kırgız runik yazısı, Yenisey runik yazıtları, Suci yazıtı

The History of Kyrgyz Ancient Eriting

Abstract: The oldest known Turkic writing is runic. One of the ancient Turkic nation Kyrgyz people also have used the runic alphabets. In the early first XVIII. century Yenisei Kyrgyz runic alphabet is discovered by the scientists. Although the Yenisei runic alphabets are the same as the Orkhon inscriptions, there are some periodic and linguistic differences between them. Yenisei runic alphabet might be more primitive form of the known Turkish runic alphabet. Roots of the runic writing based on Aramaic via Iran. However, we can see that the Kyrgyz tribe tamga are also actively used in the Kyrgyz runic inscriptions. Despite all the difficulties, Yenisei Kyrgyz used up runic alphabets until the invasion of Siberia by the Russians.

Keywords: Kyrgyz, Kyrgyz runic alphabets, Yenisei runic inscriptions, Suci inscription

---

* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, otekmirlan@gmail.com

Giriş

Türk tarihinin MÖ dönemlerinde kendinden söz ettirip, varlığını günümüze kadar koruyan Kırgızlar, tarihleri boyunca çeşitli zorlukları başlarından geçirmesine rağmen kimliklerini muhafaza etmesini bildiler. Merkezi Asya topraklarında Samoyed, Moğol, Çin, Tibetli, Fars, Arap ve Ruslarla temaslarda bulunan ve bazen komşu, bazen de bir siyasi birlik altında yaşayan Kırgızların dili ve yazısı kader komşularının dillerinden ve yazılarından etkilendi. Bu karşılıklı etkilenmelere rağmen Kırgızlar hiçbir zaman kendi dillerini ve yazılarını unutmadılar. Bu yazımızda Kırgızların en eski yazısı olan Yenisey runik yazısının tarihi hakkında dile getirilen görüşleri özetleyerek bilgi vermeye çalışacağız.

Öncelikle Kırgızların kullandığı dilin öz Türkçe olduğunu belirtmeliyiz. Kırgızlar MS 700'lü yıllarda Türkçe konuşuyorlardı. Ve hiç şüphesiz bu dili en azından bin yıldan beri konuşmaktaydılar. Çinliler tarafından derlenen kelime dağarcıklarında yer alan sözcükler de isimleri gibi saf Türkçe'dir (Roux 2008: 87). Baskakov, Kırgızların X. yüzyılda Altay'da yaşarken Kıpçak dilini konuştuklarını, başka bir deyişle Kırgızcanın Kıpçak grubuna dâhil olduğunu bildirir (Baskakov 1962:297). Leonid Kızlasov da, Kırgızların en eski devirlerden beri Türk dilli olduklarını yazar (Kızlasov 1991). Kırgızların dillerinin öz Türkçe olduğunu Orta Çağ'ın çeşitli dönemlerinde çeşitli dillerde Kırgızlarla ilgili bilgi veren kaynaklar da ispatlamaktadır. Örneğin, eski Kırgızlar hakkında en çok bilgi veren Çin kaynaklarında bu açıkça yazılıdır.

Yuan sülalesi kaynaklarında Kırgızların dilinin Uygurlara benzediği yazılıdır (Kıçanov 1965: 59). Sinolog Biçurin de bu noktaya değinerek “*Kırgızların dillerinin Türkistanlılar ile aynı olduğunu belirtmiştir*” (Biçurin 1929: 147).

Kırgızların dillerinin öz Türkçe olduğunu belirttikten sonra, konumuzun daha iyi anlaşılması için Hun devrinden Moğol istilasına kadar Kırgızların yaşadıkları coğrafya hakkında da kısaca bilgi vermekte fayda var.

Çin kaynaklarında geçen bilgilere (Onat vd. 2004: 9, 58) dayanarak, bilim adamları Hun devrinde Kırgızların Kuzeybatı Moğolistan (Barthold 1997: 18; Kisilev 1951: 315) veya Doğu Türkistan (Hudyakov 1996: 185; Borovkova 1989: 61-62) topraklarında yaşadıklarını bildiriyorlar. Kırgızlar III. yüzyılda “He-ku/Kegu” adıyla Tele olarak anılan boy birliklerinin arasında görülür. Onların yaşadıkları yerler olarak “Batıda İu'dan kuzeyde Yansi (Karaşar), Bayşan tarafına kadar” ve “Yansi'den batıya Ak Dağlara kadar” verilir (Suprunenko 1974: 239). Kırgızların en eski yerleşim sahaları olarak; Yenisey nehri, Altay, Sayan, Tanrı Dağları, Pamir, Hotan Dağlarının aralarında yer alan alanlar ve nehir çevrelerini gösterebiliriz (Soltonoyev 1993: 5).

Kırgızlar, V. yüzyılda Juan-Juanların saldırısına uğramıştır. Belki de bundan dolayı Kırgızlar Minusin bölgesine göç etmişlerdir. Hudyakov'un fikrinde, Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızlar Yenisey'e yaklaşık V. yy.- VI. yy. ilk yarısında Juan-Juanlar ile Tele boyları arasındaki savaşlar esnasında göç etmiştir (Butanayev Hudyakov 2000: 65). Arkeolojik bilgiler de Kırgızların V. yüzyılda Minusin bölgesinde yaşadıklarını kanıtlamaktadır (Savinov 1988: 64-74).

Göktürk Devleti'nin güçlenmesinden sonra Kırgızlar onlara boyun eğdiler. İlerleyen senelerde ise Kırgızların başına Barsbek adında birinin geçtiğini, Kül Tigin Yazıtı'ndan öğreniyoruz. "... *Bars bey idi. Hakan adını burada biz verdik. Küçük kız kardeşimi prenses (20) olarak verdik.*" (Orkun 1936: 39)

Kırgızlar daha sonra Uygurların egemenliğini tanıdılar. Fakat bu durum uzun sürmedi ve 20 yıl süren mücadele sonrasında (Kalkan 2011: 91) Kırgızlar Uygur Devleti'ni yıkarak bozkıra hakim oldular. Özetleyecek olursak, Hun devrinden Moğol istilasına kadar Kırgızlar Merkezi Asya'nın geniş arazilerinde çeşitli nedenlerden dolayı göç ederek yaşıyor, konargöçer halklar ile siyasi mücadeleye tutuşuyor ve onlarla kaynaşarak yaşamlarına devam ediyorlardı. Eski Kırgızların yaşadıkları coğrafyaya baktığımızda, bu coğrafyada ağırlıklı olarak Türk halklarının yaşadığını görebiliriz. Hun devrinden itibaren eski Türk halklarının anavatanı olarak bilinen Sibirya'dan Türkistan'a kadarki bölgede yaşayan eski Kırgızların dili de doğal olarak öz Türkçe olacaktır.

Kırgızların Bilinen İlk Yazısı: Runik Yazıtlar

Runik yazıtlarını Kırgızlısız düşünemeyiz. Runik yazıtlar Avrasya'nın çeşitli bölgelerinde görülmesine karşılık, bilim dünyası tarafından bilinen ve runik yazıtlar denildiği zaman ilk akla geleni Orhun Yenisey yazıtlarıdır. Orhun Yenisey runik yazısı zamanında devlet yazısı olarak kullanılmıştır. Burada bizim ilgilendiğimiz bu Yenisey runik yazıtlarıdır. Yenisey runik yazıtları hakkında ünlü Türkolog Malov "*Kırgızların runik yazıtlarının dili- ortak, standart, balbal şeklindedir*" demektedir. (Malov 1952: 7)

Genelde ölen kimseler için ağıt biçiminde yazılan Yenisey runik yazıtlarında sırasıyla devlet, toprak, aile, akraba, arkadaş ve hayvan konularının işlendiğini söyleyebiliriz. Günümüzde 250 civarında Yenisey runik yazısı tespit edilmiştir (Vasilyev 2011: 905). Kırgızların, Yenisey runik yazısı ile ünlü şahısların biyografilerini taşlara kazıttıklarına da şahit oluyoruz. Kırgızların dışarıya açık olduğunu Çin'den kitap isteyişlerinden öğreniyoruz. Yenisey Kırgızlarının ileri gelenleri güneylerindeki en büyük uygarlık olan Çin'den kitap istemişlerdir. 863 yılının Ağustos ayında Kırgızlar, Ho-i-nan-chih (Alp İnanç) adlı bir devlet adamını Çin'e göndererek dediler ki; "*Bize klasik kitaplar hediye etmenizi istiyoruz.... Fakat, imparator bunu kabul etmedi.*" (Taşağul

2004: 81). Valihanov, bunun tarihinin 874 yılı olduğunu ve bununla Kırgızların o zamanlarda yazıya sahip olduklarının kanıtlandığını belirtmiştir (Valihanov 1985: 54).

Günümüzde 250 civarında runik yazısı bulunan, Çin'den kitap isteyen Yenisey Kırgızlarının yazısı nasıldı? Butanayev ve Hudyakov'a göre, Kırgız alfabesi birbirlerinden ayrı yazılan 39 işaretten oluşuyordu. Bunları taş ve ağaçlara kazımak kolaydı. Genelde işaretler yatay satırlar şeklinde dizilir ve sağdan sola doğru okunurdu. Yazıt, Türk dillerinin fonetiğine uygundu (Butanayev-Hudyakov 2000: 121). Yazılar sadece taşlara değil, günlük kullanım eşyalarına da kazınırdı ve bu da okuryazarlığın yaygın olduğunun göstergesidir (Eniseyskie 1976: 129). Kırgızlar arasında okuryazarlığın yaygın olmasıyla ilgili Kiselev, runik yazıtların halka hitap etmesini, yazıtların altın ve gümüş kaplara, Çin maden akçalarına, Çin aynalarına (Lubo-Lesniçenko 1975) ve süs eşyalarına yazılmasını örnek gösterir (Kiselev 1949: 39-40).

Yukarıda bahsedilen yazının kullanım şekilleri yanında runik tamgalar da Kırgız eski yazısı açısından önemliydi. Bu runik tamgalar aynı zamanda boy tamgası görevini de üstleniyordu. Vaynşteyn, Yukarı Yenisey, Tuva ve Minusin bölgelerinde bulunan runik yazıtların genelde boy yöneticilerinin mezarlıkları ve kutsal yerlerde sıklıkla rastlanıldığını bu yazıtların Kırgızlara ait olduğunun bir diğer kanıtı olduğunu, bu işaretleri tamga olarak Tuva ve Hakas boylarının XX. yüzyıl başlarına kadar kullandığını bildirir (Vaynşteyn 1972: 78). Belki de runik yazıtların kökenini araştırırken boy tamgaları üzerinde durmalıyız. Karatayev, Kırgız boy ve şahıslarının kullandıkları tamgalar üzerine yaptığı çalışmalar sonucunda, bu tamgaların Orhun-Yenisey runik yazıtlarına çok benzediğini, aynı kökten olduklarını tespit etmiştir (Karatayev 2003: 98). Kırgız bilim adamı Attokurov, Kırgızların devlet tamgasına (υ / ψ) sahip olduğunu bildirir (Attokurov 1997: 20). Demek ki Kırgızlar yazılarını sadece günlük yaşamlarında değil, devlet işlerinde de faal olarak kullanmışlardır. Bu böyle olmasa, yazıtların günümüze kadar ulaşması da kolay olmayacaktı. Kırgızlar arasında günümüzde de yoğun olarak kullanılan runik tamgalar, Kırgızların Orta Çağlardan beri milli suurlarına sinen değerlerindedir.

Kırgız tamgalarına başında damgası bulunan eski Kırgız yazıtı Suci'yi güzel bir örnek olarak gösterebiliriz. 840 tarihinden sonra Ötüken'de yazılan 11 asırlık Suci yazıtı Louis Bazin tarafından yayımlandı (Bazin 1988: 135-144).

Bu belge transkripsiyonlu halde aşağıda verilmiştir. Yazıda kimlik belirleme, soyağacı, öğünme, aile, akraba, ölüm, nasihat, vasiyet ve yas işlenmiştir. Sözlü edebiyatın ana unsurlarından olan, o dönemi sözlü olarak yansıtan Manas destanında da buna benzer konuları görebiliriz.

Suci Yazıtı (Transkripsiyon)

Uygur yir(i)nte Y(a)gl(a)kl(a)r K(a)n (a)ta k(e)l[tim].
 Kırk(ı)z oglu m(e)n. Boyla Kutl(u)g Y(a)rg(a)n
 m(e)n. Kutl(u)g B(a)ga T(a)rk(a)n Öge buyrukı m(e)n.
 Küm surug(ı)m kün togsuk[k]a b(a)tsık[k]a
 t(e)gdi. B(a)y b(a)r (e)rt(i)m. (A)g(ı)l(ı)m on, y(ı)k(ı)m s(a)ns(ı)z (e)rti.
 İn(i)m yiti, ur(ı)m üç, kız(ı)m üç (e)rti. (E)bl(e)d(i)m. Og(u)l(ı)m(ı)n.
 Kız(ı)m(ı)n k(a)l(ı)ñs(ı)z birt(i)m. (A)m(ı)r(ı)ma yüz(e)r torug birt(i)m.
 Y(e)g(e)n(i)m(i)n (a)t(ı)m(ı)n kört(i)m. (A)mtı ölt(i)m. K[ott(ı)m]
 Ogl(a)n(ı)m! (e)rde (a)m(ı)r(ı)nça bol. K(a)nka tap. K(a)(ı)gl(a)n.
 Ulug og(u)l(u)m (a)şuka b(a)rdı.
 Körm(e)d(i)m, (a)rsl(a)n(ı)m ogul!.

Şimdi ise, Yenisey runik yazıtları nasıl keşfedildi, biraz onun üzerinde duralım. En eski Türk yazı eserleri Güney Sibiryaya topraklarında keşfedilmiştir. Rusya'nın Çin Büyükelçisi Spafariy 1675 yılında buralardan geçerken, “*Büyük Kapıya varmadan, Yenisey’de sert kayalar mevcut. Orada anlaşılmayan yazılar kazanmıştır. Kimse ne yazıldığını ve kim tarafından yazıldığını bilmiyor*” demiştir (Spafariy 1960: 70). D. G. Messerschmidt başkanlığındaki araştırma heyeti 1721-22 yıllarında Uybat nehri vadisindeki kayalardan belirli olmayan yazılar bulmuş, Skandinav ülkelerindeki yazılara benzerliğinden dolayı bunlara “runik yazılar” adını vermiştir (Klyastorniy-Savinov 2005: 77). Günümüz Moğolistan topraklarında bulunan meşhur Orhun yazıtlarının keşfi de önce Yenisey bölgesindeki runik yazıtlardan başlanmıştır.

Yenisey runik yazıtlarının bilim adamları tarafından bilinmesi için zamanında Danil Gotlib (XVIII. yy.), P. S. Pallas (XVIII. yy), G. İ. Spaskiy (XIX. yy), İ. S. Bogolyubskiy ve Andrianov (XIX. yy), N. M. Yadrintsev (XIX. yy), G. İ. Ramstedt (XX. yy) gibi bilim adamlarının yaptığı çalışmalar önemli rol oynamıştır (Sıdıkov-Konkobayev 2001: 30-31). Yenisey runik yazıtları hakkında Türkiye’de en son kapsamlı çalışma R. Alimov, F. Yıldırım ve E. Aydın tarafından yayımlandı (Aydın vd. 2013).

Yukarı Yenisey ve Tuva’da bulunan runik yazıtlarla ilgili Radloff, “*Bu yazıtları bırakan halkın çoğu Kırgızlardır*” demiştir (Radloff 1894: 300). Radloff haklı idi. Çünkü o devirde oralarda Yenisey Kırgızları yaşıyorlardı. Malov ise, Yenisey alfabesinin Orhon alfabesinden 2-3 yüzyıl erken oluştuğunu ve Kırgızlara ait olduğunu yazmıştır (Malov 1952: 4). Yenisey yazıtları hem yazılış şekli, hem de dil bilgisi açısından Orhun yazıtlarından farklıdır. Orhun

yazıtları Yenisey yazıtlarına kıyasla daha düzgündür (Sıdkov-Konkobayev 2001: 12). Bu farklılığa bakarak da Yenisey yazıtlarının Orhun yazıtlarından daha erken yazılmış olabileceğini varsayabiliriz. Fakat Yenisey runik yazıtlarının hiçbirinde tarih gösterilmediği için (Aydın 2012: 161-168) bunlar için kesin bir tarihlendirme yapamıyoruz. Bu konu üzerinde tartışmalar devam etmektedir.

Kızlasov'a göre, VIII.-X. yüzyıl Sayan Altay bölgesinde runik yazının iki varyantı vardı. Yenisey varyantı dışında, Güney Yenisey varyantı da bulunmaktaydı ama bilim adamlarının ilgi alanının dışında kaldı. Bunun dışında Tuva topraklarında bulunan bazı eserlerde, Orhon ve Yenisey yazıtları öncesine ait bazı yazıtlar bulunmuştur (Kızlasov 1994: 48). Kızlasov'un bu iddiası belki ilerleyen dönemlerde Yenisey runik yazıtları hakkında daha çok malzeme elde edilir ve kapsamlı çalışmalar yapılırsa yeniden gündeme gelebilir. Şimdilik bu konuyu ile ilgili fazla söyleyecek söz bulunmamaktadır.

Bilim adamlarının çoğu Yenisey runik yazılarının batıdan Yenisey bölgesine gittiğini düşünüyorlar. S. V. Kiselev, örneklerle Kırgızların yazıyı Göktürklerden aldığını, yazının ise Tanrı Dağları bölgesinden doğuya götürülmüş olabileceğini yazmıştır (1949: 33-41). Klyaştorniy eski Türk devletlerinin kullandığı runik yazının Sogd alfabesinden ödünç alındığını ve kendi işaret ve benzer tamgalarıyla tamamlandığını varsayıyor (Klyaştorniy-Savinov 2005: 77). Pek çok bilim adamları Yenisey runik yazısının Sogd, Pehlevi, Harezm dili üzerinden Aramilerden Türklere geçtiğini düşünüyorlar (Sıdkov-Konkobayev 2001: 10). Kıçanov, Kırgızların yazı işini Göktürk veya Uygurlardan aldığını düşünür ve delil olarak Sin Tang Shu'daki "*Kırgız Kağanlığı'nda devlet yazı işleri Uygur yazısıyla yürütülüyordu*" cümlesini gösterir (Kıçanov 2003: 11). Bilim adamlarının runik yazının batıdan doğuya götürüldüğü görüşü, üzerinde daha geniş araştırmaların yapılması gereken ciddi bir görüştür.

Arkeolog Graç tarafından Kırgız askerlerine ait Sagrı vadisinde bulunan ve 840- X. yüzyıl arası ile tarihlendirilen mezarlarda Tibet Bon şamanlarının kayın ağacına yazdıkları belgeler bulunmuştur (Graç 1980: 107-108). Bundan yola çıkarak Kırgızlar arasında Tibet yazısını okuyabilen kimselerin olduğunu düşünebiliriz. Kırgızların Tibetliler ile dünür oldukları, ticaret yaptıkları tarihi kaynaklarda biliniyor. Belki de Yenisey Kırgızları arasında Tibet'e kadar gidip eğitim görüp dönenler, misyonerlik faaliyeti içinde olanlar vardı.

Sayan Altay Türklerinin dünya tanımına göre, yazı (piçig) ilahi bir köke sahiptir. Kahramanlık destanlarında Yaratan Çayaçı kahramanlara kaderlerini öğrenebileceği kitaplar gönderirler. Hakaslara göre, Yenisey kayalarındaki runik yazılar, Dağ ruhları iyeleri tarafından oluşturulmuştu. Ne zaman ki Hakaslar kiril alfabesine geçtiler; Dağ ruhları kırgınlıklarını belirterek onlara yardım etmeyi kestiler (Butanayev Hudyakov 2000: 122). Bu durum da tamgalarla ilgili bilgilerden anlaşılacağı gibi, runik yazıların halkın hafızasından silinmediğini

ve unutulup kullanımdan kalkmasına rağmen onlar için kutsal varlık olarak yaşamaya devam ettiğini gösterir.

Eski Türk runik yazısı Türkistan topraklarından İslam'ın yayılması sonucunda X.-XII. yüzyılda Arap alfabesi tarafından sürdürüldü. Galiba, sadece Yenisey kıyılarında runik yazı varlığını devam ettirebildi ve Kırgız Devleti'nin Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra yazı da kullanımdan kalktı. Bilim adamlarının çoğu Moğol hegemonyasının Kırgız yazı kültürüne olumsuz etki yaptığı konusunda hemfikirlidir. Butanaev ve Hudyakov, Kırgız yazıtlarının kısmen yok edildiğini, belki de Moğol devrinde bunun yapılmış olabileceğini yazıyorlar. (Butanayev Hudyakov 2000: 122, 125) Kızlasov ise Kırgız kültüründeki düşüşle beraber yazının kullanılmamaya başlamasını 1293 yılında Kırgız Kağanlığı'nın yıkılmasıyla beraber olduğu kanısındadır (Kızlasov 1981: 2007). Eski Kırgız yazısı XIII. yüzyıldan itibaren kullanımdan kalkmasına karşılık, taşlara, kayalara, kaplara, eşyaları kazınması, tamgalarda yaşatılması sonucu şimdilerde bile kendisinden söz ettirmeyi başarıyor. Demek ki, Kırgızların eski yazısının tarihi yazılmaya devam ediyor.

Sonuç

Merkezi Asya topraklarında Hun devrinden itibaren konargöçer hayat tarzı benimseyip, yaşamlarını sürdürme gelen Kırgızların, Cengizlilerin bozkıra hakim olmasına kadar, Türk halk ve devletleri tarafından kullandıkları runik yazıyı kullandıklarını söyleyebiliriz. Yenisey Kırgızları tarafından kullanılan runik yazı muhtemelen Orhun yazıtlarındaki yazıdan daha önce kullanıldı veya Yenisey Kırgızları runik yazı şeklinin daha eski şeklini kullanıyorlardı. Türklerin runik yazısını en son kullanımdan kaldıran Türk halkı da büyük ihtimalle Yenisey Kırgızlarıdır. Kırgız yazısının bundan sonra da derinlemesine araştırılması yukarıdaki nedenlerden dolayı önem arz etmektedir.

Kaynakça

- ATTOKUROV, S. (1997), *Kırgız Etnografyası*, Bişkek: KGNU Yay.
- AYDIN, E., R. ALİMOV, F. YILDIRIM, (2013), *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, Ankara: Bilgesu Yay.
- AYDIN, Erhan (2010), “Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Türkiye’de Yapılan Çalışmalara Bir Bakış”, *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri, (18-20 Kasım 2009 Afyonkarahisar)*, Afyonkarahisar, s. 25-25.
- AYDIN, Erhan (2012), “Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?”, *Turkish Studies*, Volum 7/2, Ankara, s. 161-168.
- BARTHOLD, V. V. (1997), *Kırgız Cana Kırgızstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgекter*, Bişkek: Soros Vakfı Yay.

- BASKAKOV, N. A., (1962), *Vvedenie v İzučenie Tyurkskih Yazıtkov*, Moskova: Vıssaya Şkola Yay.
- BAZİN, Louis, (1988), “L’Inscription Kirghize de süji (essai d’une nouvelle lecture)”, *Documents et Archives Provenant de L’Asie Centrale*, Actes du Colloque Franco-Japonais, Kyoto, 4-8 Octobre, s. 135-144.
- BİÇÜRİN, N. Ya., (1829), *Opisaniye Jungarii i Vostoçnogo Turkestana v Drevnom i Nıneşnom Sostayanii*, SPb.: Karl Kray Basımevi.
- BOROVKOVA, L. A., (1989), *Zapad Tsentralnoy Azii Vo II v. Do Naşey Eri (İstoriko-Geografiçeskiy Obzor Po Drevnekitayskim İstoçnikam)*, Moskva: Nauka Yay.
- BUTANAEV, V. Ya. (1992), “Vopros o Samonazvanii Hakasov”, *Etnografiçeskoye Obzoreniye*, No. 2, Moskova, s. 63-64.
- BUTANAEV, V. Ya. Yu. S. HUDYAKOV, (2000), *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan: Hakas Devlet Üniversitesi Yay.
- “Eniseyskiye Kırgızı i Naseleniye Srednego Eniseya VIII-XIII Veka”, (1976) *Drevnyaya Sibir’. Putevoditel’ Po Vıstavke “Kul’tura i İskusstvo Drevnego Naseleniya Sibiri. VII Vek Do Naşey Eri-XIII Vek Naşey Eri”*, Leningrad, s. 129.
- GRAÇ, A. D., (1980), “Drevnekirgızskie Kurganı u Severnoy Granıtı Kotlovını Bol’şih Ozer i Nahodki Tibetskih Nadpısey Na Bereste”, *Stranı i Narodı Vostoka*, c. XXII, Moskova: Nauka Yay., s. 103-123.
- HUDYAKOV, Yu. S., (1996), *Kırgızı v Vostoçnom Turkestane*, Bışkek.
- KALKAN, Mustafa, (2011), “Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri”, *Bilgi*, Sayı: 57, Ankara, s. 83-114.
- KARATAEV, Oljobay, (2003), *Kırgızdardın Etnomadaniy Baylanıştarının Tarihınan*, Bışkek: Biyiktik Yay.,.
- KIÇANOV, E. İ. (2003), “Veliçiye i Padeniye Kirgızskogo Kaganata”, *Slova Kırgızstana*, (04 Kasım), Bışkek, s. 11.
- KIÇANOV, E. İ. (1965), “Svedeniya v “Yuan-Şi” o Pereseleniyah Kırgızov v XIII Veka”, *İzvestiya Akademii Nauk Kirgızskoy SSR*, c. V, Sayı: 1, Frunze, s. 59-65.
- KIZLASOV, İ. L. (1981), “Askızskaya Kul’tura (Srednevekovıye Hakası X-XIX Vekah)”, *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekov’ya*, Moskova, s. 200-207.
- KIZLASOV, İ. L. (1994), *Drevnyaya Pis’mennost’ Sayano-Altayskih Tyurok*, Moskova: Vostoçnaya Literatura.
- KIZLASOV, L. R. (1991), “Kak Nam Sebya Nazıvat?”, *Sovetskaya Hakasya*, (6 Avustos), Abakan.
- KİSELEV, S. V. (1949), “Pismennost’ Eniseyskih Kırgızov”, *KSİİMK*, Sayı: XXV, Moskova-Leningrad, s. 33-41.
- KİSELEV, S. V. (1951), *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibirii*, Moskova:.
- KLYAŞTORNIY, S. G., D. G. SAVİNOV (2005), *Stepnie İmperii Drevney Evrazii*, SPb.: Saint Petersburg Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Yay.,.
- LUBO-LESNİÇENKO, E. İ. (1975), *Privozne Zerkala Minusinskoy Kotlovini*, Moskova: Nauka Yay.,.
- MALOV, S. E. (1952), *Eniseyskaya Pismennost’ Tyurkov*, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Basımevi,
- ONAT, Ayşe, Sema, ORSOY, Konuralp, ERCİLİSUN (2004), *Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B. Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, Ankara: TTK Yay.

- ORKUN, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul: Devlet Basımevi.
- RADLOFF, W. (2008), *Die altturkischen Inschriften in der Mongolei. I und II Lief.* SPb..
- ROUX, Jean Paul, (2007), *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- SAVİNOV, D. G., (1988), “Vladieniye Tsigu Drevnetyurkskih Genealogičeskih Predaniy i Taştıkskaya Kul'tura”, *İstoriko-Kul'turniye Svyazi Narodov Yujnoy Sibiri*, Abakan, s. 64-74.
- SIDIKOV, S., K. KONKOBAEV, (2001), *Bayırkı Türk Cazuusu (VII-X Kılımdar)*, Bişkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Yay.
- SOLTONOEV, B., (1993), *Kızıl Kırgız Tarihi*, 2 cilt, Bişkek: Kırgızstan Yay.
- SPAFARİY, N. M., (1960), *Sibir i Kitay*, Kişinev.
- SUPRUNENKO, G. P., (1974), “Nekotorie İstočniki Po Drevney İstorii Kırgızov”, *İstoriya i Kultura Kitaya*, Moskva, s. 236-248.
- TAŞAĞIL, Ahmet, (2004), *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: TTK Yay.
- VALİHANOV, Çokan, (1985), *Soçinenie*, c. II., Alma-Ata: Kazak Sovyet Ansiklopedisi Yay.
- VASİLYEV, D. D., (2011), “Güney Sibiry'a'daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler”, Yay. Haz. Ü. Çelik Şavk, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildiri Kitabı*, Ankara, s. 901-910.
- VAYNŞTEYN, S. İ., (1972), *İstoričeskaya Etnografya Tuvintsev; Problemu Koçevogo Hozyaystva*, Moskova: Nauka Yay.